

Deczki Sarolta: Egy közép-európai gondolkodó portréja

Edmund Husserl életútja egy tipikus közép-európai értelmiségé. 1859-ben született az akkor még az Osztrák-Magyar Monarchiához tartozó Prossnitzban (ma: Prostějov), Morvaországban, asszimilálódott zsidó családba. Egyetemi karrierjének fő állomásai azonban Németországban találhatók (Göttingen, Freiburg), s ő maga is németnek tartotta magát. Patriotizmusában megerősítette az is, hogy egyik fia az első világháborúban esett el. Németországból még akkor sem volt hajlandó emigrálni, amikor már egyre nehezebbé vált számára az élet. Morvaországi születésű osztrák zsidó: személyisége bonyolult identitásképletet képviselt abban a korban, mely egyre kevésbé tűrte a másságot, és a lehető legegyszerűbben akart kezelni komplex dolgokat.

De nem csupán személyisége volt bonyolult, hanem mindazon szellemi hatások is, melyek a századvég felé haladó Közép-Európában érték. Gimnáziumi éveit Bécsben és Olmützben töltötte, majd Lipcsében, Berlinben és ismét csak az osztrák fővárosban folytatott egyetemi tanulmányokat. Lipcsében kötött barátságot Thomas Masarykkal is, aki később Csehszlovákia első elnöke lett. Bécsi időszakában döntő filozófiai hatás érte attól a Franz Brentanótól, akinek többek között Ludwig Wittgenstein és Sigmund Freud is tanítványai voltak. A századelős Bécs pedig – tudjuk jól - a korabeli szellemi élet egyik legizgalmasabb központja volt, virágzó és radikálisan új művészeti valamint tudományos teljesítményekkel.

Csakhogy abban a korban, melyre Husserl pályájának döntő része esik, nem csupán a tudományok és művészetek fejlődése volt a jellemző, hanem bonyolult társadalmi-politikai konstellációk is. A Monarchia lassan, de visszafordíthatatlanul menetelt az első világháború, s ezzel saját megsemmisülése felé. Az újra beköszöntő békeévek sem hoztak nyugalmat a közép-európai régió számára, hiszen a háborút követő szegénység, a politikai rendszerek instabilitása, a gyors társadalmi átalakulás mintegy előkészítették az újabb kataklizmát.

Husserl 1916-ban lett tanszékvezető a freiburgi egyetemen, s egészen az 1938-ban bekövetkezett haláláig a városban élt. Freiburg korszaka filozófiájának kiteljesedésének időszaka is egyben, melyre azonban élete utolsó éveiben árnyékot vetett a náci hatalomátvétel. 1928-ban nyugdíjazták, s tanszékét legismertebb tanítványa, Martin Heidegger vette át.

Ma Husserl neve is ott szerepel a freiburgi egyetem falán mindazokéval együtt, akik a náci rendszer miatt ilyen vagy olyan megpróbáltatásnak voltak kitéve. Nyugdíjazása után fokozatosan fogyott el a levegő körülötte, hiszen zsidó filozófusként akkor sem passzolt a

hivatalos német tudományos vonalhoz, ha maga is a legautentikusabb német filozófiai hagyományok folytatója volt. A filozófiatörténet egyik leghíresebb árulása is hozzá kötődik: legtehetségesebb tanítványa, Martin Heidegger a *Lét és idő* második kiadásából már kitörölte a Husserlnek szóló ajánlást, s 1933-ban átvette a freiburgi egyetem rektori tisztségét, hírhedt székfoglaló beszédében pedig egyértelműen állást foglal a Führer mellett.

Husserl ekkor már zsidó származása okán *persona non grata* lett a korabeli német tudományos életben, de magánemberként is egyre fenyegetőbbnek érezte a helyzetet. 1933-ban arról panaszkodnak, hogy már csak külföldről lehet biztonságosan beszámolni az otthoni állapotokról, különben azzal kell számolniuk, hogy a politikai rendőrség átnézi a leveleket¹. Dacára annak, hogy tudósként abszolút apolitikus volt, pontosan tisztában volt a korabeli helyzettel: „...Németországban a legbrutálisabb erőszak, a rafinált kegyetlenség és jellemtelenség uralkodik. Aki nem náci és nem »árja«, azt eltávolítják hivatalából, »védőőrizetbe« veszik, és ezeket hurcolnak koncentrációs táborokba, stb.»² Leveleiből továbbá megtudjuk azt is, hogy egyre nehezebb anyagi helyzetbe is került, támogatnia kellett a családját is. Élete utolsó külföldi előadásainak megszervezése is nagyon nehézkesen sikerült, mert a német hatóságok ott gördítettek akadályt elé, ahol tudtak. Akár szimbolikusnak is tekinthetjük, hogy ennek a két előadásnak a helyszínei Bécs és Prága voltak, s az európai filozófia válságáról szóltak. A kör bezárult, az idős filozófus visszatért oda, ahonnan indult, az egykori Monarchia két nagyon fontos városába.

Az életrajzi adatok tehát világosan arra utalnak, hogy Edmund Husserl tipikus közép-európai értelmiség volt, bonyolult identitásképlettel. Ezért is különösen érdekes az a kérdés, hogy filozófiájában, az általa alapított fenomenológiában vannak-e olyan sajátosságok, melyek bármilyen módon kapcsolatban vannak Husserl származásával, életútjával, a földrajzi-történelmi determinációkkal. Vagy röviden: tetten érhető-e Husserl gondolkodásában bármilyen módon a „közép-európaiság”? Mielőtt bármilyen módon nekilátnánk ezt a problémát felgöngyölíteni, el kell számolni azzal, hogy mire is gondolhatunk, amikor „közép-európaiságról” beszélünk.

És ezzel máris egy radikálisan heterogén, olykor kibékíthetetlen antagonizmusoktól szabdalts földön találjuk magunkat, mely fölött Damoklész kardjaként lebeg a kérdés: létezik-e

¹ Vö. HUSSERL, Edmund: *Briefwechsel. Band IX. Familienbriefe* (in Verbindung mit Elisabeth Schumann herausgegeben von Karl Schumann). Husserliana Dokumente, Band III. Teil 9. Dordrecht-Boston-London, Kluwer Academic Publisher, 1994.

² *I.m.* 90.

egyáltalán? Nem csupán „politikai giccs”³, „privát állatkertek”⁴ egymás mellett sorakozása, „a kortárs nihilizmus laboratóriuma”⁵, avagy éppen „imaginárius fogalom”⁶? S ha létezik, akkor hogyan létezik kulturálisan, történetileg, politikailag, etnikailag, s mindenekelőtt földrajzilag? Az már első pillantásra is nyilvánvaló, hogy a különböző határoló elvek különböző határokat vonnak, s végül a heterotópiával szembeni tehetetlenség sodor lemondó rezignációba, vagy éppen karneváli tobzódásba. Persze ez a definíciókkal szembeni ellenállás is konstitutív elvként mutatható fel.

Közép-európa országai nem tartoznak a Nyugathoz, és számos *differentia specificát* mutatnak fel a Kelettel szemben is – noha az elmúlt század második felében Közép-Európa politikailag teljesen betagozódott a szovjet-orosz rendszerbe. Mindkét oldal egyaránt csábít romantikus kulturális és politikai utópiákkal, melyek azonban sokszor csak a *közép*, a *közteesség* zűrzavaros helyzetéből tekintve tűnnek oly vonzóknak. Letisztult vonalakat ígérnek a töredékesség helyett és kiegyensúlyozottságot a bizonytalanság helyett. Oroszország felé a „szláv lélek” mítosza vonz és a pánszlávizmus eszméje, míg nyugat, „Európa” felé pedig a kulturális-gazdasági-politikai fejlődés vágya.

Egészen másféle határok képződnek meg, ha pusztán földrajzilag szeretnénk kijelölni egy jókora területet a kontinens közepén, vagy ha történeti-kulturális szempontokat is érvényesíteni kívánunk. Ezért, hogy „álmodozásainkat és vitáinkat elunva, Peter Handke kijelentette, hogy számára Közép-Európa csak az időjárás kérdése, vagyis pusztán meteorológiai fogalom”⁷. Éppígy lehet azonban a régió „pusztán” irodalmi fogalom (s olykor valóban az az ember érzése, hogy talán nincs is másról szó), zenei, gasztronómiai, de akár pszichológiai idea is.

E régióval meglehetősen mostohán bánt el a történelem, valamint a történelem formálói, s ez a frusztráció ma is féloldalassá, torzzá teszi törekvéseiket. Ahogyan Czesław Miłosz megállapítja: „*A közép-európai irodalmak legszembeűnőbb sajátossága a történelem állandó jelenléte*”⁸ – de hozzátehetjük, hogy nem csupán az irodalomban, hanem a mindennapokban van jelen folytonosan a történelem. A régió történelmét sokszoros meghódítatások, mesterséges, kényszerű államalakulatokba való betagozódások, idegen uralmak tették zsákutcássá. Évszázadokon keresztül lehetetlen volt a független, önálló

³ MATVEJEVIĆ, Pedrag: *Közép Európáról*. In MÓDOS Péter (szerk.) *Közép-európai olvasókönyv*. Osiris-Közép-európai Kulturális Intézet, Budapest, 2005. 258.

⁴ KOSÁRY Domokos: *A nemzetállam és jövője*. In *i.m.* 204.

⁵ MAGRIS, Claudio: *Közép-Európa – egy fogalom igézete*. In *i.m.* 92.

⁶ HANÁK Péter: *Alkotóerő és pluralitás Közép-Európa kultúrájában*. In *i.m.* 152.

⁷ JANČAR, Drago: *Elavult volna Közép-Európa eszméje?* In *i.m.* 264.

⁸ MIŁOSZ, Czesław: *A mi Európánk*. In *i.m.* 75.

fejlődés, az önálló, nemzeti kultúra kibontakozása, s ez a nyugaton is felmerülő problémákat keleten nemzeti katasztrófává dagasztotta. Mintha a politika és történelem torz optikája lenne e vidék. Régi álmok, régi számlák maradtak beváltatlanul, melyek sehogyan sem akarnak történelemmé válva leválni a jelen narratíváiról, ha már sem esély, sem jogos igény nincs beváltásukra.

Csupán hozzávetőlegesen és elnagyoltan tettünk kísérletet arra, hogy a „közép-európaiságot” (ha van ilyen egyáltalán) legalább valamennyire körülírjuk, ám az talán rögvest szembetűnő lehet, hogy mindennek első pillantásra vajmi csekély köze lehet mindahhoz, amit Husserl a fenomenológia programjaként megfogalmazott. Hiszen az ő filozófiai célkitűzése nem kevesebb volt, mint hozzásegíteni az európai kultúrát és filozófiát ahhoz, hogy kilábaljon a maga korában tapasztalható válságból, és a transzcendentális fenomenológia által rögzített, szilárd és változatlan, minden próbát kiálló alapokon épüljön újjá a tudás olyan rendje, melyben nincs helye a kétségeknek, a félreértéseknek: „Husserl szakadatlanul kinyilvánította a vitával, a dilemmával, az apóriával szembeni ellenérzéseit...”⁹. El kell választani a normálist a kórostól, az egészségest a betegtől. A tudás a normalitás rendje, valamint egyszersmind az életvilág szervező elve is.

Husserl tudomány-kritikájának és saját filozófiai programjának főbb tendenciái a fentiek szellemében: az értelem megtalálása, újrafelfedezése, vagy alkalmasint újra létrehozása és végérvényes rögzítése. Egy új rend megteremtése, mely az ismeret biztos alapján építi egybe a praxist és az axiológiát a körültekintő kritikán nyugvó megismeréssel, melyet egyfajta emberiség-ideál, mint végső cél fog össze, s mely valóságos vallásos elhivatottságot igényel attól, aki „az emberiség funkcionáriusaként” életét a tudományos eszmélés szolgálatába állítja. Ahogyan a harmincas években írja: „tulajdonképpen egy egész filozófia rendszer keletkezett, de ez tökéletesen új stílusú és új értelmű, egy abszolút tudomány módszere és problematikája, ami abszolút megalapozott és az Abszolútumra irányul, de nem egy misztikus Abszolútum spekulatív konstrukciójára, hanem az önmagunkból a fenomenológiai redukcióban megismerhetőre és minden számunkra létező ősalapjára mint Abszolútumra”¹⁰.

Ha mindezen célkitűzéseket összevetjük azzal az elnagyolt jellemzéssel, amit fentebb a közép-európaiságról mondtunk, akkor nyilvánvaló a diszkrepancia. Hiszen az utóbbinak már maga a léte is kérdéses több elemző szerint, s ha mégsem, akkor is valamilyen teljesen

⁹ DERRIDA, Jacques: „Genezis és struktúra” és a fenomenológia (Kicsák Lóránt fordítása). In BACSÓ Béla (szerk.): *Fenomén és mű*, Kijárat Kiadó, Budapest, 2002. 137.

¹⁰ HUSSERL, Edmund: *Briefwechsel*, 79.

zűrzavaros entitást képvisel, amit lehetetlen definíciószerűen megragadni. Vagyis mint fenomén tökéletes ellentéte mindannak, amit Husserl üdvösnek tartott az európai kultúra és életvilág számára. Erre az ellentmondásra azonban kétféle válasz is kínálkozik a husserli filozófia szempontjából.

Az első a rövidebb és egyszerűbb. Úgy hangzik, hogy Husserl számára mindazokat a jegyek, amelyekkel a „közép-európaiság” jellemezhető, a kortársi európai kultúra és életvilág válságának a jegyei. Az esetlegesség, a józan ész háttérbe szorulása, az irracionális indulatok szabadjára engedése, a zűrzavar, a kiszámíthatatlanság, és egyáltalán a meghatározhatatlanság mind-mind súlyos válságtünetként értelmeződtek a husserli válságfilozófia szempontjából, amelyekre a magát „az emberiség funkcionáriusaként” tekintő filozófus adekvát, végérvényes, filozófiai választ akart adni. Ez a válasz a sajátos husserli utópia volt, melynek nem csupán filozófiai igényei voltak, hanem az egész európai kultúrát és életvilágot afféle szeretetközösséggé akarta transzformálni, melyben feloldódnak a nemzeti és politikai ellentétek, s ezek helyét a méltányosság veszi át. Európát csak akkor lehet meggyógyítani Husserl szerint, ha a lehető legkomolyabban vesszük a racionalitás mítoszát, mely megkérdőjelezhetetlen értéként végső instanciákat jelöl ki, és amely identitásokat, társadalmi gyakorlatokat, hatalmi technikákat formál. Európa tulajdonképpeni létmódja a filozófia, mely azt jelenti, hogy ez európai igazi ember „önmagát, egész életét szabadon, a tiszta észből, a filozófiából eredő szabályok szerint alakítja”¹¹. A közép-európai probléma vonatkozásában tehát Husserl filozófiája inkább egy univerzálisabb jellegű terápiás javaslatot és egy olyan utópiát fogalmaz meg az egész európai kultúra és életvilág vonatkozásában, mely érvényes természetes Közép-Európára is, csakhogy nem specifikusan.

S e ponton kell számba vennünk a második válaszlehetőséget a fenti kérdésre. Azt nevezetesen, hogy Husserlnek ugyan nem volt *par excellence* filozófiai válasza kifejezetten Közép-Európa problémáira, ám *maga a fenomenológia mégis specifikusan közép-európai gondolati alakzat*. Még akkor is, ha tisztában vagyunk a fenti fejtegetésekkel, s azok jelentőségével. Ehhez érdemes hosszabban idézni egy kortárs gondolkodót: „A fenomenológia: *közép-európai távlatokból való széttekintés* [kiemelés tőlem, D.S.], a dolgoknak vonatkozásokban való észlelése, az eleven tapasztalat ingatagságának követése, a felülről testált konstrukciók elvetése, egyszóval alulról építkező gondolkodás, mert észlelni fontosabb, mint konstruálni, a megjelenés megragadása, a történés tisztelete, műhelymunka,

¹¹ HUSSERL, Edmund: *Az európai tudományok válsága I-II. kötet* (Mezei Balázs fordítása). Atlantisz, Budapest, 1998. 24.

amely a tapasztalat forgácsain munkálkodik. Érzékenység arra, ami változékony, képlékeny, indeterminatív.”¹²

Hogy adekvátan tudjunk érvelni a fenti megállapítás mellett, röviden szemügyre kell vennünk Husserl gondolkodásának, és egyáltalán filozófiai projektjének egy másik nagyon fontos vonását. A fenomenológia tehát egyrészt markáns és végérvényes válaszokat akart adni kora kérdéseire, és mint válságfilozófia olyan értékeket, normákat és instanciákat szabott meg, melyeket követve felszámolható mindaz, amit betegként, abnormálisként, zavarosként, esetlegesként, stb. jellemzett. Csakhogy magának a fenomenológiának a belső gondolati mozgásai, törvényszerűségei ásták alá ennek a programnak az érvényességét.

Elvégre a fenomenológiai program és válságterápia végül éppen a konkrét fenomenológiai elemzések által kérdőjeleződik meg, s így egyre kevésbé lesz képes megbirkózni a maga elé állított feladattal, s válik egyre inkább a folyamatos újrakezdés kényszerévé. Mindig elmozdul saját magához képest, s így folyton vissza kell térnie a nullpontra. Ezek az elmozdulások pedig újabb és újabb dimenziókat vonnak be a fenomenológiai vizsgálódások körébe. Minden egyes újrakezdés felnyit egy olyan köztes dimenziót a fenomenológiában, ahová addig elutasított tartalmak kezdenek beáramlani. Így például a kései korszakban kitüntetett vizsgálódási tereppé váltak azon életvilág értelemképződményei és igényei is, melyeket a fenomenológiai korábbi fázisa doxikusként jellemezve elutasított magától. A fenomenológiai és filozófiai éthosz azt kívánta Husserltől, hogy aprólékos elemzés tárgyává tegyen olyan fenoméneket is, melyek végül kérdéssé tették a szigorú tudományosság álmát és ennek megvalósíthatóságát. Így kapott egyre nagyobb szerepet a passzivitás, a tudattalan, a testiség, az ösztön, az interszubsztivitás, a történetiség és az örök kihívás: az időbeliség a fenomenológiai programban, melyek azt a kockázatot hordozták magukban, hogy vagy csupán vértelen, kilúgozott formájukban illeszkednek bele az összkoncepcióba, vagy pedig játékba hozásuk a fenomenológia által vindikált harmóniára, aktivitásra és cél-eszmére nézve jelent veszélyt.

A fenomenológia tehát, amikor eredeti céljához hűen „magát a dolgot” akarta felmutatni, vagyis a mindenkori konkrét, időbeli és esetleges tapasztalat leírásával kísérletezett, akkor kénytelen volt azt konstatálni, hogy ha hűek maradunk a dolgokhoz, és csakis a dolgokhoz, vagyis nem feltételezünk semmiféle, a tapasztalathoz képest másodlagos és származékos spekulatív elvet, időfeletti instanciát, akkor a mindenkori, konkrét és faktikus életvilág, valamint az abban minket érő tapasztalatok nem kompatibilisek a fenomenológia

¹² LOSONCZ Alpár: *Európa-dimenziók. Kultúra, kontextus, kisebbség – fenomenológiai távlatok*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2002. 8.

válságkezelő programjával. Mert ha a tapasztalatot vesszük szemügyre, akkor számot kell vetnünk azzal, hogy a világban utunkba kerülő jelenségek bizony jobbra esetlegesen, zavarosan és nélkülözik a tudományos világosságot és általános érvényességet. Az aprólékos, fenomenológiai elemzések, melyek a tapasztalatból indulnak ki, összeütközésbe kerülnek a fenomenológiai programmal, mely szilárd alapokon akarja újjáépíteni az európai hagyományt, az egységet és a harmóniát tartva szem előtt.

S mint ahogyan Husserl fenomenológiája mintegy válságmegoldó programja ellenére vált azzá a szemléletté és gyakorlattá, mellyel az élő, eleven tapasztalat hozzáférhető, éppígy az univerzális érvényre aspiráló filozófiai kérdésfelvetések is háttérbe szorultak a mindenkori, konkrét, lokális, történelmi, társadalmi és kulturális determinációkhoz kötött problémák mögött. Mélységesen tanulságos és egyszersmind ironikus is az, hogy az időskorává a hegeli világszemlélet-gondolat közelébe jutó Husserl egyszersmind egyre kevésbé képes elzárni a saját filozófiáját azon jelenségek elől, melyek végül szétrobbantják a nagyívű koncepciót. S ily módon, mintegy kerülő úton mégis magába fogadja mindazon meghatározottságokat, melyeket meghaladni igyekezett, és *par excellence* közép-európai filozófiává válik.